

Báthory István király.

(Terror hostium.)

Nem szép Erdély földjén született a fentti című 378 lapra terjedő hatalmas történelmi munka.

Egy véletlen emberölés miatt száműzetésre és vagyonvesztésre ítélt Zborowski Sámuel lengyel főnemes Gyulafehérvárra menekült, ahol barátságot kötött az öreg Blandratával, aki annyira megszokta és megszerette Erdélyt, hogy nemcsak élni, hanem meghalni is itt akart. Ilyenformán nyilatkozott Erdélyről Bruto János Mihály, a kiváló történétíró is, akit Báthory szerződtetett udvarába, mert nagyon szerette a történelmet. Bruto szintén unitárius volt s Blandratához hasonlóan ő is szabadelvű hitvallása miatt hagyta el hazáját.

A nagy Báthory Istvánnak kicsi lett Erdély. Hátha sikerülni fog neki, ami János Zsigmondnak nem sikerült. Zborowski Sámuel a fejedelem megbízásából elindult, hogy Lengyelországban hangulatot teremtsen Báthory lengyel királyné választása mellett. Bekes Gáspár leverése után Báthory István Blandratát, akit legalkalmasabbnak talált, Krakóba küldötte, hogy ott működjék megválasztása érdekében. Blandrata felkereste régi ismerőseit s egyengette Báthory István megválasztásának az útját s ahol szép szóval nem lehetett célt érni, ott az „aranycsitkók“ segítségével dolgozott ő is, mint a többi jelöltek ügynökei. Egyesek, mint a Zborowskiak elfogadták a pénzt a Miksa császár emberétől s Blandratától is. Báthorynak erre volt bőségesen pénze, aranya a legyőzött Bekes Gáspár híveinek elkobzott vagyonából. Szekerekkel heteken át hordták a sok aranyat és ezüst holmit, amiből verette azután Báthory az arany dukátot és a máriást. (36 l.).

Így az unitárius Blandrata politikai ügynöke lett a katolikus Báthory Istvánnak s elvégezvén a reá bízottakat Krakóból Varsóba ment Blandrata a királyválasztó országgyűlésre, ahol előbb szabálytalanul Miksát, majd a köznemesség erélyes fellépése után

Báthoryt választották lengyel királlyá. Ez a gyors választás és váratlan eredmény Blandratát is meglepte.

A „hüségese“, „furfangos“ Blandrata visszatérve Lengyelországból beszámolt a fejedelemnek végzett munkájáról, amivel Báthory meg volt elégedve, minek jeléül egy szász falut ajándékozott Blandratának. Mikor Báthory Kristóf kérdőre vonta öccsét, hogy miért küldötte követül az eretnek Blandratát, Báthory erre azt válaszolta, hogy Blandrata még trónralépésekor megígérte, illetőleg „megesküdött“, hogy ezután „teológiával nem foglalkozik“ s különben is „már nem olyan túlzó áriánus, amelyen egykor volt.“ (48 l.) Báthory Kristóf így folytatta tovább a szemrehányást: „az unitáriusok ülnek a boltokban, műhelyekben, a városok tanácsában és országgyűléseken, ahol többségben vannak, miként udvarodban, ahol tanácsadóid nagyrésze unitárius“, mire Báthory István így válaszolt: „Csakhogy azok megbízható, derék emberek, kik senkinek sem ártnak és jó alattvalói az országnak.“ (48—49 l.) Báthory Istvánnak akarva, nem akarva türelmesnek kellett lennie, mert Erdély lakosságának csaknem kilenc-tized része protestáns volt. A főnemeseik között alig egy-két katolikus család van, a köznemesség és a városi polgárság majdnem teljes számban protestáns. Sokszor 3—4 napig kellett mennie az útnak, míg Erdélyben katolikus templomra akadt s alig 30 katolikus pap volt az országban s hogy azok is milyenek voltak, arról nagyon szomorú feljegyzéseket hagyott fenn Possevino Antal jezsuita író.

Báthory, miután a lengyel küldöttség előtt a megyyesi templomban a királyi esküt letette, Lengyelországba távozása előtt felnégyeltetett „nehány székely pártütőt“, hogy ne felejték el az erdélyiek az „Ellenségek rémét“ s lássák a lengyelek, hogy milyen királyuk lesz. Majd Moldován át a csángó vidéken ment Báthory Lengyelországba, ahol a nép mindenütt nagy lelkesedéssel fogadta, ami könnyen érthető, mert a magyar-lengyel érintkezés és barátság évszázados volt, visszanyúlik egészen Szent Istvánig.

Báthory István uralkodásának legkimagaslóbb eseménye az oroszok ellen viselt dicsőséges hadjárata. Ebben az egyenlőtlen háborúban az orosz hadsereg négyszer akkora volt, mint a Báthoryé, de Báthory mégis szembeszállt a hatalmasabb ellenséggel, mert tudta, hogy a háborút nem a létszám, hanem a hit, a lelkesedés, egy eszméért való rajongás s a magasabb taktika dönti

el. A hadviselők egyéniségében is nagy különbség van. Rettentes Iván, jelzőjének megtestesítője. Emberek nyárson sütése, agyonkorbácsolása, nők meggyalázása, ez az ő hadi módszere. Báthory mérsékelt s olyan emberszeretetet mutatott a hadjáratokban, amilyenre alig van példa a XVI. században. Báthory három évig tartó háborúban teljesen leverte az oroszokat. Báthory legfőbb ereje hadvezéri képességében volt, míg ellenfele, Iván cár nem értett a hadi dolgokhoz. Nagy előnye Báthorynak az is, hogy seregében sok kiváló erdélyi magyar vitéz volt. Ott van első sorban az unitárius Bekes Gáspár, a magyarok generálisa, aki mindig elől van. Harcol lovon s ha kell leszáll a lóról a hajduk közé megy s úgy buzdítja őket. Súlyos gyomorbajt szerez a hadjáratban, de számba sem veszi. Mindenütt elől jár erdélyi lovasaival, nem ijedt meg a vértől, mely a mellette küzdők véréből egyre ruhájára fröccsent. Küzdött férfiasan s halála után megsíratták nemcsak az erdélyiek, hanem a lengyelek is, azt hagyták róla írásban: „Bámulatos eszű és ügyességű ember“. (1431.) Öccse, Gábor szintén előljárt mindig az erdélyi vitézek között, míg egy várostromnál egy puska-golyó leterítette.

Bekes mellett ott harcolt a lengyel-orosz harcmezőkön, vitéz Székely Mózes, akiből később Erdély második unitárius fejedelme lett; itt küzdött és halt meg Székely Mózes öccse, Székely András is. A Lengyelországba szakadt erdélyi magyarok sok dicsőséget és fényt szereztek a magyar névnek nemcsak a harctéren, hanem fontos szerepük volt a nagy lengyel király udvartartásában is, amely idegenben is magyar volt, hiszen a király 2000 főnyi testőrsége nagyrészt magyar vitézekből állott s természetesen az ezeket kiszolgáló mesteremberek is magyarok voltak. A magyar udvartartás vezetője Wesselényi Ferenc, aki rajongásig szerette Báthoryt és őt még hadjárataiba is elkísérte. A király is kedvelte Wesselényit s idegen földön, Rigában emelte őt báróságra, majd pedig Wesselényi változatlan hűségét azzal jutalmazta, hogy 1584-ben neki adományozta Erdélyben Hadad várát Sibóval együtt, ahonnan a Wesselényiek előnevüket is vették.

Wesselényi után a magyarok közül Kornyi Bekes Gáspár volt Báthory udvarában a legbefolyásosabb személy. Bekes, mikor vette észre, hogy Miksától semmi jót nem remélhet, önmagát legyőzve, felajánlotta szolgálatát egykori nagy ellenfelének; Báthory nagylelkűen kibékült a már kegyelemkenyéren élő egykori halá-

los ellenségével Bekes Gáspárral, aki Lengyelországba ment s hűséges szolgálatával kiérdemelte Báthory elismerését. A magyar csapatok főparancsnoka lett s hadi képességének s kiváló szellemi erejének sokszor adta jelét s úgy viselkedett, hogy Báthory is teljesen megbizott benne. Szabad bejárata volt a királyhoz. Fontosabb tárgyalások alkalmával egy szobában vagy sátorban aludtak s Báthory minden fontosabb ügyet megtárgyalt Bekes Gáspárral. Hűségét, érdemeit azzal jutalmazta Báthory, hogy lengyel állampolgárrá tette s birtokot adományozott neki, Krakóban a piacon is volt háza Bekes Gáspárnak. Minél inkább mutatta ki Báthory vele szemben rokonszenvét, a lengyelek annál jobban gyűlöltek s „képmutatónak“ mondták Bekest, de katonai erényeit a lengyelek is elismerték, amit nem is lehetett letagadni, mert sokszor bebizonyította, hogy kitűnő katona. Mindezek azt igazolják, hogy Bekes Gáspár nem volt érdemtelen jelölt Erdélyország trónjára. Bekes Gáspárt még a pápai nuncius is nagybecsülte s kezdetben az érintkezésben az unitárius Bekes csak annyit kötött ki, hogy vallási dolgokról egyáltalán ne tárgyaljanak, amiből az látszik, hogy ekkor Bekes még erősen megállott unitárius hite mellett, később azonban Báthory és a nuncius hatása alatt már ingadozik s „halála előtt megvallotta a királynak, hogy már hisz a Szentháromságban“, de még sem tartották megtértnek, mert éppen unitárius volta miatt, halála után, ami 59 éves korában következett be, nem kaphatott helyet a székesegyházban, hanem egy Vitna melletti halmon temették el, amelyet a nép ma is Bekeshegyének nevez. (189 l.) Ha Bekes nem is lett katolikussá, de azzá lettek gyermekei, akik ténylegesen átkeresztelkedtek.

Bekes Gáspár élete és működése kitűnő példázata annak, hogy Erdélyben az igazi tehetséget és szorgalmat milyen sokra becsülték. Bekes Gáspár, amint Dr. Veress Endre megállapítja, román származású és görög keleti vallású volt. Fiatal korában jutott János Zsigmond fejedelem udvarába, ahol sohasem kérdezték, hogy milyen nemzetiségű és milyen vallású, hanem képességei szerint gyorsan haladt előre s lett az apródból nagyhatalmú tanácsúr és János Zsigmondnak egyik legkedvesebb, legbizalmasabb embere és egyik végrendeleti végrehajtója, sőt János Zsigmond kiváló tehetsége miatt utódjának is őt jelölte. Bekes Gáspár János Zsigmondnak, illetőleg Blandratának a hatása alatt áttért az akkor vezetőszerpet vivő unitárius vallásra s unitáriusnak vallotta magát Lengyelországban is egészen haláláig.

Bekes Gáspár halála után Bornemisza János lett a magyar csapatok főparancsnoka. Báthory udvarának negyedik nevezetes embere a jótollú Berzeviczy Márton volt. Azok a magyarok, akik ott meggazdagodtak, nem jöttek vissza Erdélybe, hanem elfelejtették a magyar nyelvet s teljesen beolvadtak a lengyel nemzetbe. Bekes Gáspár, Berzeviczy unokái már igazi lengyelek voltak.

Bájos alakja e műnek Báthory Griseldis, Báthory Kristóf leánya, aki Báthory István kívánságára nőül ment a nálánál 28 évvel idősebb Zamoyski János kancellárhoz, aki apja lehetett volna. A politikai célokkal szemben hajlékony nő, mint kálvinista válásban nevelkedett teljes hiűségeet mutatott egyházához, mert mikor Báthory át akarta téríteni a katolikus vallásra, ezeket mondotta: „Mebocsásson Felséged, nem teljesíthetem kívánságát. Nem hagyom el hitemet, amelyben felnövekedtem. Ne kívánjanak tőlem ilyet, mert inkább rögtön visszatérek szégyenszemre, vagy meghalok.“ (214 l.) Báthory Istvánt nagyon meglepte kis hugának a hiűsége, határozottsága s egész életén át türelmes lévén, hugával szemben is az maradt. Báthory türelmességét mutatja az is, hogy 1585-ben, mikor Socini Faust kénytelen volt Olaszországból menekülni, Krakóba ment s nem útasította ki Lengyelországból. Báthorynak az volt a meggyőződése, hogy a „vallást sem üldözéssel, sem vérrel terjeszteni nem szabad. Erre esküm kötelez, de kötelez a józanság is.“ (286 l.)

Báthorynak a politikában nagy célkitűzései voltak. Egész Oroszországot meg akarta hódítani, de ezt a tervét a pápai szék ellenezte. Titkos célja az lehetett, hogy magyar királlyá legyen s akkor erdélyi vajdává Bekes Gáspárt tette volna. A törököt végleg ki akarta űzni Erdélyből és Magyarországból, de azt is jól látta, hogy a németekkel sem lehet állandó szövetségre lépni a magyaroknak.

Magának dicsőséget szerezve, dicsőséges fejezetét írta meg a lengyel nemzet történetének. Hogy Lengyelországot nagygyá, hatalmassá akarta tenni, azt a lengyel nép is megérezte s a „haza atyjának“ nevezte Báthory Istvánt. A lengyelek atyja azért sohasem tudta elfelejteni, hogy magyar s kedvezett a vele együtt levő, őt nagy céljaiban híven és kiltartóan segítő magyaroknak, kik közül, mintegy 3000-en hullatták vérüket a lengyel föld megnagyobodásáért. Mikor 1586-ban 53 éves korában meghalt, meghagyta, hogy „a magyarok mielőbb hagyják el az országot s ne adjanak több alkalmat az irígykedő lengyelek megszólására.“ (306 l.)

Mindig esemény számba ment, ha Dr. Veress Endrének egy-egy történelmi munkája megjelent s a várakozók reménységükben most sem csalatkoztak. Amint szerző mondja, 45 éve foglalkozik levéltári ku'atásai alapján a Báthoryak korával, ami meg is látszik, mert a kor társadalmi szokásait is a legapróbb részletekig ismerteti. Dr. Veress Endre is hatása alatt áll korának s a Stefan Zweig után divatossa lett regényes formában írja munkáját, amiért megengedi azt a szabadságot, hogy oklevelesen nem bizonyítható eseményt is vesz be művébe. Ez az új forma bár könnyebbé és élvezhetőbbé teszi a kiváló munkát, de azért az elmesélő mellett mindig csak előre tör a nagy tudású, rengeteg adattal rendelkező történetíró s adatainak súlyosságával elnyomja a romantikusságot. Ez nem is baj, sőt jól esik és a munka előnyére válik, hogy a regényességből a maga valóságában, fenséges alakjában bontakozik ki Báthory István hatalmas, félelmes nagysága.

P. Szentmártoni Kálmán.

Vasárnap a kórházban.

(Mütét után.)

Mivel dicsérjelek én édes Istenem ;
Ki újra megfogtad erőtlén kezem ? ...
Mit szóljon, susogjon én gyöngé ajkam,
Mikor hozsánnát zeng ma föld s az ég ;
Mikor harangok konduló ércnyelve
Összhangban hirdeti: oh áldva, áldva légy !

* * *

Aléltan hulltam kórágymra vissza,
Mig a rémek, árnyak elmultak halkan.
Mivel dicsérjen most én gyöngé ajkam ;
Mint ejtsem szebbnek, nagyobbnak neved ?
Szólni nem tudok, szívem hódol Neked :
Istenem, Te érted a könnyecseppeket ! ...

Ürmösi Károlyné.

Az akarat szabadságáról.

(III. befejező közlemény).

Mielőtt Planck elméletének ismertetésére áttérnénk, lássuk röviden az ő élete történetét, melyből jelentőségének mérlegelésére is szempontokat kaphatunk. A tudományos világ az idén április 23-án ünnepelte Planck 80. születésnapját. Ez alkalommal kellően értékelték és a fizikai tudomány körein túl is kiemelték azt a korszakos felfedezését, melyet a fizikában tett a *kvantumelméletben*. Ez az elmélet olyan mélyen belevágott korunk természettudományos gondolkozásába, mint annak idején Newton felfedezése. S miként Newton mechanikája nemcsak a fizikai gondolkodást irányította és termékenyítette meg, hanem a megismerés utáni emberi főrekvésre is rányomta bélyegét, amint azt különösen Kant rendszerében látjuk, úgy azok a gondolkodási távlatok, melyeket a kvantumfizika teremtett, magukban hordják a magját egy olyan szellemi magatartásnak, amely a természet-tudomány határain kívül esik. A fizika történetében azt a korszakot, mely a XX. század kezdetével záródik, *klasszikusnak* nevezik. A fizika akkor teljesen kialakult és lezárt tudománynak látszott. Planck a klasszikus fizika e zárt és előkelő épületében olyan helyekre bukkant, ahol a klasszikus törvények nem egyeztek a tapasztalattal. A klasszikus fizika megoldatlan kérdése volt a sugárzó hő energia eloszlása a normálspektrumban. Az energia sugárzása nem folytonos, összefüggéses, hanem csak meghatározott kvantumokban történik. Az a titkos eszköz, mellyel a természet a kvantumtörvényeket szabályozza, a Planck-féle hatáskvantum. E hipotézist, mely nemsokára hallatlan termékenységűnek bizonyult, 1900-ban állította fel Planck. Ehez kapcsolódnak Bohr, Heisenberg, Schrödinger kutatásai, De Broglie felfedezése a korpuszkulák hullámtermészetéről, a sugárzás korpuszkuláris jellegéről s az anyagok sugárzássá való átváltozásáról. Mindezt a tudomány utolsó elemzésben Planck zseniális gondolatának köszönheti.

Planck 1889—1928-ig előadásokat tartott a berlini egyetemen, mint az elméleti fizika tanára. 1913—14-ben rektor volt. 44 év óta